

Het onderstaande is een deel van een artikel getiteld "De molen te Nisse II", verschenen in *De windmolen, officieel orgaan van de vereniging "De Zeeuwse molen"* nr. 32, januari 1983, p. 1-36. Het eerste stuk was een reactie op een eerder artikel met dezelfde titel en omdat dat uitsluitend betrekking heeft op de molen van Nisse (formeel staand in de gemeente 's-Heer Abtskerke) in de periode 1704-1720 en 1762-1795, is dat hier weggelaten, inclusief de bijbehorende noten. Omdat de later Leidse molenaar Abraham Jacobus Koole deze molen van 1835 tot 1843 bezeten heeft, is het hierna volgende eigenlijk een uit zijn krachten gegroeid levensverhaal van Koole geworden. Daarom volgt hier een deel van de gegevens over met name zijn familie.

ABRAHAM JACOBUS KOOLE

Deze kocht de molen te Nisse in 1835 van G. Tolhoek en verkocht hem weer op 20 april 1843 aan N. Remijn. Of Koole de molen zelf bemalen heeft, is mij niet bekend. Hij was geboren op 29 augustus 1797 te Zierikzee als zoon van Gerard Koole en Colina Capteijn en kocht al op 15 maart 1828 zijn eerste(?) molen, de voorganger van "De Hoop" te Zierikzee. Deze liet hij drijven door Adriaan Wagenaar. Nadat deze oude houten molen bouwvallig geworden was en op last van het gemeentebestuur afgebroken, bouwde hij de zeer hoge nog bestaande "De Hoop"; de eerste steen werd op 3 juli 1850 door zijn zesjarig zoontje Gerard gelegd. (11) Op 15 december 1820 was hij te Zierikzee gehuwd met Charlotte Hendrika Bouman, geboren 3 februari 1802 te Zierikzee als dochter van Reinier Bouman en Aaltje den Boestert. Uit dit huwelijk werden geboren, allen te Zierikzee: Colina, geb. 4-9-1821, trouwde op 14-6-1839 met Hendrik Verdoorn, bij wie zij minstens vijf kinderen kreeg (onder meer Charlotta Hendrika Verdoorn, geb. 28-1-1842 te Zierikzee, waarover later meer) en wiens dood zij in mei 1859 vanuit Zierikzee naar Leiden verhuisde, waar zij nog in de zeventiger jaren van de negentiende eeuw woonde; Reinier, geb. 19-8-1824, van beroep kassier, trouwde in 1849 te Zierikzee en bleef daar wonen; Gerard, geb. 30-11-1826, jong gestorven; Wilhelmina Constantia, geb. 4-9-1831; Adriaan Jacobus, geb. 1-10-1834; Maria Charlotta, geb. 22-6-1837; en ten slotte de tweeling Petronella Cornelia en Gerard, geb. 7-11-1843, waarvan de laatste op 14 augustus 1850 te Zierikzee overleed.

"DE VALK"

Wat hem bewogen heeft, is een groot vraagteken, maar feit is dat Abraham Jacobus Koole begin 1854 in Leiden de kapitale molen "De Valk" kocht. Deze molen is thans alom bekend als museum-molen; velen zullen er wel eens een bezoek gebracht hebben. Wanneer exact en voor hoeveel hij deze molen van Pieter Braat

gekocht heeft, is zonder een tijdrovend onderzoek niet vast te stellen. Op 30 maart 1854 verzocht hij aan B. & W. van Leiden om de grond waarop de molen gebouwd is in gebruik te mogen krijgen. (12) Dit werd op 8 mei contractueel toegestaan en vastgelegd. (13) Kort daarop moet hij met zijn vrouw en drie jongste dochters zijn intrek in de molen genomen hebben. Zijn zoon Adriaan Jacobus bleef nog enige tijd te Zierikzee, maar kwam op 27 juli ook naar Leiden. Hij werd niet - wat men zou verwachten - knecht bij zijn vader, maar op de molen "De Oranjeboom". Die was eigendom van de kinderen van Hendrik Meerburg (overleden 2 februari 1851 te Leiden) en diens weduwe Maria Petronella van Steenberg. Van de vele kinderen was er echter niet één molenaar (zoon Hendrik Cato was bijvoorbeeld zilversmid, al had hij van 29 november 1834 tot 9 mei 1835 de helft van korenmolen "De Stier" te Leiden bezeten, overigens zonder daar een cent winst aan te behalen) en daarom zal er al snel over verkoop gesproken zijn. Een probleem daarbij was dat de molen volgens het testament van H. Meerburg persé f 16.000,-- moest opbrengen. De onderhandelingen zullen nog wel versneld zijn toen op 6 juli 1855 de weduwe Meerburg overleed. In ieder geval werd op 30 juli Abraham Jacobus Koole óók eigenaar van De Oranjeboom, te aanvaarden met terugwerkende kracht per 1 juli, voor de som van f 16.000,--, waarbij inbegrepen was een schuld die door de gezamenlijke windmolenaars van Leiden voldaan moest worden i.v.m. uitkoop van concurrenten, voor deze molen bedragende f 4.270,--. Koole beloofde de achterstallige renten ad f 256,11 te betalen en legde f 1973,89 contant op tafel; de overige f 9500,-- zou hij in termijnen van f 500,-- per jaar tegen 5% afbetalen. (14)

Men zou verwachten dat zoon Adriaan molenaar op deze molen zou worden, maar dat werd anders gearrangeerd. Al op 25 juni was Abraham met de rest van het gezin in De Oranjeboom gaan wonen, terwijl Adriaan op 3 juli van De Oranjeboom naar De Valk verhuisde.

Zeer vreemd doet het aan dat niet Abraham, maar Adriaan in december 1856 al twee rekesten bij Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland indiende. Hij stelt dat hij is "bemalende de molen De Oranjeboom" en dat hem door branders verzocht is om mout te gaan malen, "en daar hij door verschillende omstandigheden buiten zijne schuld zeer met zijn beroep is achteruitgegaan", verzoekt hij "ter voorkoming van zijnen geheelen ondergang" toestemming om daartoe over te mogen gaan, en tevens bemaalde hij De Valk, maar "door groote concurrentie als door den zeer belangrijken invoer van meel uit meelfabrieken hier ter stede, een groot deel van zijne vroegere inkomsten heeft moeten zien verloren gaan", en omdat hij "het ter builing bestemde graan voordat het gemalen wordt, eerst moet pellen" verzoekt hij toestemming "De Valk" te mogen inrichten tot pelmolen en meelfabriek. Op 23 december 1856 zonden G.S. deze rekest en advies aan B. & W. van Leiden, die

op 19 januari de burenen opriepen om eventuele bezwaren kenbaar te maken. Daar er niemand kwam opdagen, verleenden G.S. de vergunningen op 27 januari 1857. (15)

Het ging Abraham wellicht inderdaad niet erg voor de wind. Op 8 april 1861 verkocht hij "De Hoop" te Zierikzee publiek aan jhr. Raimond Schuurbeque Boeye en in de jaren 1862 e.v. bleef hij schuldig de jaarlijkse betaling van f 17,50 aan de gemeente Leiden. In 1864 gingen de zaken steeds slechter. In de registers van "accijnsen op de invoer van granen alhier gemalen" (16) komt De Valk slechts weinig voor: behalve voor de Armenbakkerij (overigens wel de grootste klant in de stad, die zijn klandizie nauwgezet over drie molens verdeelde) maalde hij in de zomer van 1864 voor derden vrijwel niets meer. Haast onvermijdelijk verscheen dan ook een advertentie in de *Leydsche Courant* van 15 augustus 1864: ter Arrondissementsrechtbank te Leiden zou op 20 september 1864 De Valk met een pakhuisje en stal in het Wijkstraatje verkocht gaan worden "bij geregtelijke uitwinning van onroerend goed", in beslag genomen ten verzoeke van Coenraad Willem Wijsman, zonder beroep, wonende op het Rapenburg, die tevens bij wijze van eerste bod inzette op f 400,--. Voor hoeveel de molen op die verkoping andere eigenaars gekregen heeft, is moeilijk te achterhalen daar het archief van de voormalige Arrondissementsrechtbank te Leiden in 1945 in Den Haag bij een bombardement verloren gegaan is. Die nieuwe eigenaars waren Hendrik Cato Meerburg, ondanks zijn beroep van zilverkasthouder niet onbekend in molenland, en Dirk Hendrik Huss, meester-broodbakker te Zoeterwoude, doch dezen zagen er niets in om zelf de molen te gaan exploiteren en verkochten hem (op een voorlopig contract) reeds op 29 september aan Michiel van Leeuwen, die de molen door zijn stiefzoon Anthony Riebeek wilde laten bemalen.

Of het bezit van de molen gedurende negen dagen een zoet winstje opgeleverd heeft, weet ik niet, maar de heren hebben er wel veel gezanik door beleefd. I.v.m. het zeer eigenaardige contract met de gemeente Leiden i.v.m. de ondergrond van de molen werd deze door de belastingdienst plotseling als gemeente-eigendom beschouwd en dus kregen B. & W. een aanslagbiljet. Uiteraard hadden die er geen zin in om te betalen – integendeel, de achterstand van Koole wilde men nog vol-daan zien. Hiervoor werden nu Meerburg en Huss aangesproken. Die reageerden verontwaardigd: ze hadden de molen slechts zeer kort (in ieder geval niet een vol jaar) in bezit gehad, in de koopconditiën stond niets over de betaling van achterstallige recognities, en de ware schuldlige, Koole, woonde nog in de gemeente, zodat de schuld maar op hém verhaald moest worden. (17) Hun argument "daar die molen reeds sedert geruimen tijd stil stond en buiten werking was" lijkt mij enigzins overdreven. Hoe dan ook, B. & W. stelden de Gemeenteraad voor een commissie in te stellen om deze zaak vanuit juridisch oogpunt te bestuderen. Daartoe benoemde de Raad op 25 oktober 1865 de meesters in de rechten en

raadsleden J. van Outeren, prof. J.E. Goudsmit en H.O.J. Tollens, die op 23 december hun rapport indienden, dat adviseerde een hard standpunt in te nemen. Na het nodige gepraat en geschrijf haalden de heren Meerburg en Huss inderdaad bakzeil en betaalden; de Raad vergunde hen bij besluit van 4 oktober 1866 de ondergrond.

Inmiddels was bij akte van 8 maart 1865 (18) De Valk ook officieel aan Michiel van Leeuwen overgedragen voor f 3750,--, contant te betalen f 1750,-- en de rest in termijnen van f 200,-- per jaar à 5 %. Van Leeuwen was uiteraard niet zo dom te vergeten de gemeente Leiden netjes om het gebruik van de ondergrond te verzoeken, en op 11 juni 1867 verleende de Gemeenteraad dat dan ook. Overigens zou stiefzoon Riebeek niet lang meer op De Valk malen: per 1 oktober 1868 trad als huurder op de uit Katwijk afkomstige Pieter van Rhijn, die op 15 mei 1869 de molen voor f 5000,-- kocht, f 1500,-- contant te betalen en de rest in termijnen van f 100,-- per half jaar à 5 %. (19) Of het prijsverschil zuiver winst geweest is, is maar de vraag. Op 30 oktober 1868 werd voor het eerst ingevolge een nieuw artikel in de Algemene Politie Verordening door de rooimeesters en molenmaker Willem Maaskant te Leiderdorp van de drie nog bestaande windmolens de assen en roeden onderzocht; van De Valk werd genoteerd "dezen heeft een zeer sterken houten as en twee goede houten roeden" (20), en mogelijk zijn die door Van Leeuwen gestoken (eerst in 1882 werd bij een ingrijpende herstelling een tweedehands gietijzeren as - L.I. Enthoven 's Hage 1849 – gestoken. (21) De verdere geschiedenis van De Valk en hoe in de dertiger jaren van de twintigste eeuw Willem van Rhijn zich aan dezelfde steen stootte als de heren Meerburg en Huss, zullen we onbesproken laten.

DE ORANJEBOOM

Voor Abraham Koole verbeterden de tijden in ieder geval niet. Nadat hij op 17 mei 1867 zijn vrouw verloor, moest ook De Oranjeboom er nog aan geloven. In de *Leidsche Courant* van 30 december 1867 verscheen de aankondiging dat op 11 februari 1868 in de Arrondissementsrechtbank op het Rapenburg De Oranjeboom met tuin, pakhuis en stal (in het Kalverstraatje) verkocht zou worden als zijnde in beslag genomen ten verzoeken van jhr. Willem Marinus Hendrik de Jonge, rentmeester van het kroondomein, wonende te Zierikzee, die vast voor f 400,-- inzette. Maar nu daagde er toch enige redding. Koper werd zoon Adriaan Jacobus, en daardoor kon de hele familie in de molen blijven wonen. Daar legde dan ook op 12 februari 1875 Abraham Jacobus het moede hoofd voor altijd neer, zijn drie nog ongehuwde dochters aan de goede zorgen van zijn - ook ongehuwde - zoon toevertrouwend. Goede zorgen, zeker, want al op 17 december 1872 had deze tot

zijn enige erfgenamen benoemd deze drie zusters (in het midden latend of ze gehuwd of ongehuwd zouden zijn ten tijde van zijn overlijden). (22)

Met de aankoop van De Oranjeboom heeft hij wel iets goeds gedaan. Dit was blijkens de accijsregisters een drukbeklante molen en bezat in 1868 een gietijzeren bovenas, een plaatijzeren roe en een goede houten roe. (23) Toch begonnen ook de nieuwe tijden in Leiden door te breken. De op 2 februari 1866 (24) opgerichte N.V. Leidsche Brood Fabriek zal zijn meel toch al wel meest van stoommeelfabrieken betrokken hebben en niet van molens als De Oranjeboom, maar in 1877 werd in die broodfabriek zelfs een eigen maalinrichting in gebruik genomen, zodat men zich voortaan zelf (grotendeels) kon helpen. (25) Wellicht is dit voor Koole de inspiratie geweest om ook iets in die richting te ondernemen.

DE BROODFABRIEK

Op 12 april 1879 (26) werd door Theodorus Hermanus Straathof, grutter te Leiden, publiek verkocht in vier percelen het pand Levendaal 75 c.a., zijnde o.a. een gebouw, waarin een goed werkende stoommachine van 8 paardenkrachten. Bij de tussentijdse bodverhogingen was ook Koole van de partij: op 17 april bood hij op perceel 2, de grutterij, f 3000,--, f 500,-- meer dan de vorige bodverhoger. Bij de definitieve veiling op 19 april bleek dit wellicht nog niet genoeg, en verrassenderwijs wordt het hele complex door een vijfmanschap voor f 7210,-- gekocht. Behalve Hendrik Filippo Jansz., koopman, Johannes Willem Filippo Jansz., aannemer, Johannes Vogelesang, winkelier, en Willem Lodewijk Leget, timmerman, zien we Koole als vijfde man optreden. Dit vijftal begon met direct de grutterij te slopen, maar verdere initiatieven schijnen er niet meer ontplooid te zijn. Mogelijk kreeg Koole daardoor de kans zijn plannen door te zetten, en al op 24 juli (27) verkochten de overigen hun aandelen in het gebouw, ingericht geweest tot grutterij, met machinekamer, schoorsteen enz. voor in totaal f 4800,-- aan Koole, korenmolenaar en koopman, voor 10/75e deel, P.C. Nicola en N.C. Oudshoorn, beiden brood-, beschuit en koekbakkers, ieder voor 1/3. Deze drie kochten op 24 september 1879 (28) nog het pand Levendaal 71, zijnde een woonhuis, voor f 1800,--, waarna twee dagen later (29) de oprichtingsakte passeerde van de vennootschap "ten doel hebbende de brood- en beschuitbakkerij, koornmalen en koornhandel en alle hieraan verwandte artikelen onder de firma "Stoombroodfabriek de Vereeniging", en ingaande 29 september 1879. Bovendien was op 18 september al door B. & W. van Leiden vergunning verleend om vijf heetwaterovens te mogen installeren en het in werking brengen van een bestaande stoommachine en ketel aan P.C. Nicola (de anderen worden niet genoemd). Blijkens de bij de aanvraag gevoegde plattegrond besloeg het complex de panden

Levendaal 71-75 en kwam uit op de Geregracht, waar het de panden 7-19 omvatte. (30) Op een publieke verkoop kocht Koole in zijn privé, dus buiten de firma om, op 12 mei 1883 nog de aangrenzende percelen Levendaal 77, een huis ingericht als grutterij, Levendaal 79, een huis ingericht als timmermanswerkplaats, en Geregracht 3, een pakhuis, voor f 6625,-- via een stroman, Willem Cornelis Mulder, architect. (31)

Het buiten de firma om kopen had zijn reden: Nicolaas Cornelis Oudshoorn wenste de firma te verlaten. Op 15 augustus 1883 werd de ontbinding een feit (32): Oudshoorn kreeg zijn aandeeltje uitbetaald en de overblijvende bezittingen werden voor 2/3 aan Koole en 1/3 aan Nicola toebedeeld; van het vermogen van f 69.114,46 was f 56.551,35 van Koole. Oudshoorn richtte nu zelf een brood-, beschuit en koekfabriek op, waar in 1891 24 mannen met 2 stoommachines van 8 PK werkten, doch deze liquideerde al in 1894.

DE MEELFABRIEK

Die aankoop van 12 mei 1883 is om meer redenen merkwaardig. Nog maar vier dagen eerder had Koole een zwarte dag gehad. Het notulenboek van de Vrijwillige Brandweer meldt heel nuchter (na vermelding van enige weinig belangrijke feiten): "toen wij opeens door een hevige donderslag aan den avond van den 8st Mei uit deze rust opschrikten. Al zeer spoedig werdt het bekend dat de bliksem in de koornmolen "De Oranjeboom" geslagen was, en daardoor brand ontstaan was. Alle spuiten waren zeer spoedig op de plaats des onheils en deden wat zij met hunne krachten vermochten. Secretaris heeft het genoeg en de vergadering nog te kunnen medelen, dat door hem van den Heer Koole ontvangen is f 25,-- voor het bestaande fonds voor hen die tot de brandweer behooren en door den brand eenig ongeval overkomt, uit erkentelijkheid voor de betoonde hulpvaardigheid bij het ongeval Z. Ed. overkomen op genoemden datum".

Ook de pers was wakker geschrokken. In de editie van 9 mei van het *Leidsch Dagblad* was echter alleen nog plaats voor het berichtje "Onder het afdrukken woedt boven deze stad een hevige onweder, waarbij de bliksem in den koornmolen "De Oranjeboom" bij het Plantsoen sloeg. De kap stond weldra in brand en de vlammen nemen in omvang toe. De brandweer rukt uit". Op 10 mei was er echter ruimte om hieraan een volle kolom te wijden. Dit is wat te veel om hier weer te geven. Het blijkt dat "zelfs ouden van dagen herinneren zich niet ooit zulk een onweerslag te hebben gehoord". De met riet gedekte kap brandde in korte tijd, maar Koole en twee andere mannen vlogen naar boven en waren meteen aan het blussen,

al viel dat niet mee met opgetakelde emmers water. Maar met behulp van de stoomspuit kreeg men de vlammen er ten slotte toch onder. Zij waren juist bezig met het schoonmaken van de luizolder of stortzolder en "de slag was zóó hevig en de overgang van het gewone daglicht in dat van den bliksem zóó verschrikkelijk dat allen voor eenige oogenblikken hun gezicht verloren hadden en bewusteloos waren". Een van de knechts rolde, waarschijnlijk door de schrik, enige malen over de grond en kreeg daardoor een verwonding aan zijn rug, terwijl van een ander zijn haar en wenkbrauwen enigzins geschroeid werden. De zakken op zolder vlogen ook in brand. De bliksem zocht zijn weg verder naar beneden en deed de hele romp scheuren (later werd dit onder een pleisterlaag weggewerkt). "Eene groote spiegel viel in stukken van den wand en van de ruiten bleef er geen enkele heel. Uit den muur waren groote klompen steen gerukt, zoowel boven als beneden, en in eene aan den tuin grenzende kamer was de schoorsteen belangrijk beschadigd en lag, met brokken daarvan, een rooktafeltje in tal van stukjes over het kleed verspreid. Het behang was er geschroeid". Toch was de romp zo ijzersterk dat - volgens W. van Rhijn - het slopen later bepaald niet meeviel.

De krant meldt heel simpel "de aangerichte schade moet niet onbelangrijk zijn, doch niets was verzekerd". Toch moet Koole het hoofd niet hebben laten hangen, zoals blijkt uit de aankoop vier dagen later van een pand bij de broodfabriek. Hij moet tot de overtuiging gekomen zijn dat hij beter maar een meelfabriek kon bouwen in plaats van de molen te herstellen, ofschoon dat laatste tòch geschied is. Of het aangekochte pand bij nader inzien niet geschikt was, is niet bekend, maar op 15 juli 1883 kocht hij van Pieter van der Meer jr., particulier te Oegstgeest, een fabrieksgebouw met stoommachine van 8 PK c.a. voor f 6000,--. (33) Het fabriekscomplex in de Looiersstraat diende hij echter te slopen, en op het nog met een stuk grond in de Zijlsingel (dat hij van de gemeente mocht aanplempen) vergrote terrein werd een moderne fabriek gebouwd.

"Hoewel de opzet bescheiden van omvang was - de capaciteit van de automatische fabriek bedroeg nauwelijks 20 ton graan per etmaal - werden niettemin de nieuwste technische vindingen toegepast; zo geschiedde de verlichting door middel van electriciteit en de vermaling van het graan uitsluitend door walsenstoelen, zonder een enkele maalsteen. Ook het lossen van graan geschiedde zeer modern, namelijk pneumatisch. Vermoedelijk is deze pneumatische losinrichting de eerste in Nederland geweest en misschien wel in geheel Europa. Jammer genoeg was deze laatste nieuwigheid allesbehalve een succes en moest ze reeds spoedig door een elevator worden vervangen". (34) Een en ander ging echter de werkkraft én het kapitaal van Koole te boven. Nu was hij echter in contact gekomen met Arie de Koster, die - oorspronkelijk afkomstig uit Gouda - al sedert 1870 te Leiden als o.m. graan- en meelhandelaar optrad. Bovendien was De Koster een van de oprichters

van de Middelburgse broodfabriek in 1882 (35), dus ook op dit gebied konden zij ervaringen uitwisselen. Vandaar de oprichting van de vennootschap onder firma "De Koster en Compagnie" ter exploitatie van de stoommeelfabriek op 29 april 1884 door Arie de Koster, koopman, en A.J. Koole (36). Daarbij werd bepaald dat beide firmanten f 75.000,-- zouden inbrengen; Koole bracht in De Oranjeboom, getaxeerd op f 8000,--, het pakhuis, getaxeerd op f 2000,-- en het gebouw en terrein aan de Looiersstraat, getaxeerd op f 6523,55. Hij bedong dat in geval van zijn overlijden zijn ongehuwde zusters de zaken voort zouden mogen zetten op commanditaire basis.

Wie de technische kennis geleverd heeft voor die moderne fabriek, is niet met zekerheid bekend, maar daarbij valt toch wel te denken aan Koole als de meest ervarene op maalgebied. De financiële inbreng daarentegen kwam hoofdzakelijk van De Koster, die ook de kas van de firma zou gaan beheren.

DE FIRMA KOOLE, NICOLA & CO.

F 75.000,-- was in die tijd een flink kapitaal en ook Koole kon dat niet een-twee-drie op tafel leggen. Daarom verminderde hij zijn aandeel in de broodfabriek. Op 10 mei 1884 (37) passeerde dan ook de akte waarbij een nieuwe vennootschap opgericht werd voor het fabriceren en verkopen van brood, beschuit, koek, banket en het drijven van handel in boter, kaas en varkens c.a. "Stoomfabriek de Vereeniging onder de firma Koole, Nicola en Compagnie", waarbij Pieter Christiaan Nicola als commanditaire vennoot op zou treden, terwijl ook de derde firmante, Catharina Geertruida Leembroek, winkelierster, weduwe van Bernardus van Dorsten, om haar financiële inbreng erbij gehaald was en dus met de dagelijkse gang van zaken zich wel niet bemoeid zal hebben. Van het op f 60.000,-- gestelde kapitaal bracht Koole de helft in, waaronder ook de eerst buiten de firma gehouden percelen, waardoor een zeer groot fabriekscomplex ontstond; de anderen brachten ieder f 15.000,-- in. Daarmee was het Zeeuwse molenaartje uitgegroeid tot Leids grootindustriële. En industriëlen behoren lid te zijn van een sociëteit. Ook Koole werd dus lid, en wel van de Nieuwe Sociëteit, die een gebouw op de Langebrug (in de wandeling beter bekend als "Vrouwenverdriet") bezat. Het ging echter met die Sociëteit niet zo best, en als lid van de Commissie van Liquidatie verkocht Koole op 12 en 19 december 1885 het pand (met overname van de gasleiding met al de gasornamenten en het buffet met toonbank) aan de gezamenlijke Leidse notarissen voor f 9450,--. (38) Het verlies van zijn borrel en sigaar in een vertrouwde omgeving zal hem wel aan het hart gegaan zijn. En misschien hebben zijn andere zaken hem ook te nauw aan het hart gelegen: hij raakte althans aan de sukkel. Nog pas 52 jaar oud overleed hij na een langdurig lijden op 29 oktober 1886. Het *Leidsch Dagblad* eerde hem met een lange levensbeschrijving, die eindigde met

"Koole werkte zoolang het voor hem dag was. Thans rust hij in vrede".

Voor zijn ongehuwde zusters en zijn medefirmanten zal het een harde slag geweest zijn. Er viel heel wat uit te zoeken, en broer Reinier Koole kwam daarvoor over uit Zierikzee om de belangen van de drie zussen waar te nemen. Op 15 juni 1887 (39) werden de zaken t.a.v. de broodfabriek geregeld. Het vermogen van de firma bedroeg f 11.166,63 , waarbij nog de waarde van de onroerende goederen met gereedschappen en inrichting ad f 40.790,-- kwam (men hield zelfs varkens, wellicht voor het afval; de waarde daarvan werd op f 2303,60 geschat). Koole bleek overigens nog voor f 11.408,71 aan schulden in de boeken voor te komen. De zussen bleven met hun kapitaal op commanditaire basis in de fabriek zitten, terwijl Nicola de leiding op zich nam.

DE SLEUTELS

Een dag later, op 16 juni 1887, werden de zaken t.a.v. de meelfabriek geregeld. (40) Op de balans van 31 december 1886 was de fabriek gewaardeerd op f 36.970,- - en De Oranjeboom op f 14.000,--; alle bezittingen van de firma bedroegen f 209.418,07, waar aan schulden afging f 83.444,56 , zodat netto overbleef f 125.973,50. Daar door De Koster indertijd f 78.250,-- en door Koole f 48.750,-- ingebracht was, was er een verlies geleden van f 1026,49, waarvan de helft op rekening van Koole kwam. Diens kapitaal bedroeg daarmee f 48.236,75, en daar De Koster de zaak in zijn eentje voortzette, werden de zussen uitgekocht met De Oranjeboom ter waarde van f 14.000,-- en een vordering op De Koster van f 34.236,75. Deze zal wel enig vreemd kapitaal hebben moeten aantrekken om dat bedrag te kunnen betalen, maar blijkbaar is het hem gelukt en onder zijn energieke leiding groeide het bedrijf uit tot het alom bekende "De Sleutels", een van de belangrijkste onderdelen van het Meneba-concern. De geschiedenis van dat bedrijf, met zijn 12 PK en 20 werknemers in 1891, later 120 PK, geteisterd door branden, in 1916 en 1918 sterk uitgebreid, dat nog het bulkbeladingssysteem van meel middels een computer automatiseerde (41), is enigszins te lang om hier te verhalen.

De gang van zaken t.a.v. de broodfabriek vergde nog een nadere regeling. Op 15 september 1887 (42) werd een nieuwe vennootschap aangegaan, waarbij de drie zussen de plaats van hun overleden broer innamen. Het kapitaal werd bepaald op f 48.000,--, waarvan de zussen f 24.000,-- zouden inbrengen. Hun kapitaal was overigens commanditair, evenals dat van de weduwe Van Dorsten; Nicola zou de zaak drijven. Nu zij zó in zaken gegaan waren, was het voor de gezusters noodzakelijk aan de toekomst te denken. Op 5 oktober 1887 (43) gingen ze gedrieën naar notaris Coebergh en passeerden hun testamenten, die op de namen na

gelijkluidend waren. Zij benoemden elkaar tot universele erfgenamen, doch dit verviel als een van hen zou overlijden of trouwen. Bovendien hadden ze De Oranjeboom in de schoot geworpen gekregen. De dames zullen er wel geen raad mee geweten hebben en verkochten publiek op 8 en 15 oktober 1887 (44) de molen met inventaris (o.a. een bilmachine) aan de ons uit 1879 reeds bekende Willem Lodewijk Leget, timmerman, wonende onder Zoeterwoude, voor f 6050, - -; het formidabele prijsverschil illustreert eens te meer de neergang van het windmolenbedrijf. Zij verhuisden daarna naar een huis in de buurt, Plantsoen 99. Leget nam met zijn gezin zijn intrek in de molen. Zoon Nicolaas Willem Leget, geboren 26-8-1859 te Leiden, trouwde in 1891, waarna zijn ouders naar Zoeterwoude verhuisden. De molen raakte in de tussentijd in verval en krachtens besluit van de Gemeenteraad van 19 april 1900 werd de molen gemeenteeigendom (45) voor f 6050,-- en f 197,-- onkosten, dus de prijs die Leget er indertijd voor betaald had. B. & W. wilden de molen wel herstellen en namen daartoe een post van f 1200,-- op de begroting op. Dit vonden meerdere raadsleden wat te veel en na enig overleg en gereken in commissies velde op 19 november 1903 de Gemeenteraad "zonder beraadslaging en zonder hoofdelijke stemming" het doodvonnis. (46)

Het slopen werd publiek aanbesteed. Uit het bestek blijkt dat de inschrijfbriefjes op 1 februari 1904 geopend zouden worden. Het *Leidsch Dagblad* van die datum geeft de lijst met inschrijvers; hoogste was J. Botermans te Leiden met f 1725,--. De aannemer moest binnen 14 dagen na de gunning de aanneemsom plus f 200,-- waarborgsom storten, waarna hij binnen 10 weken de molen afgebroken moest hebben, inclusief het wegvoeren van het puin en het effenen van het terrein. De nog zo goed als nieuw zijnde staartbalk en de vier schoren gingen naar "De Valk". De herinnering aan hem leeft nog steeds voort in de naam Oranjeboomstraat en in zijn gevelsteen, die later ingemetseld is in de gevel van meelfabriek "De Sleutels". De vennootschap voor de broodfabriek was in principe aangegaan tot 31-12-1891, maar kon verlengd worden. Op 24 januari 1891 was echter Pieterella Cornelia, 47 jaar oud, in ondertrouw gegaan met Barthel van der Werf, 58 jaar oud, huisschilder te Hillegom, laatst gescheiden van Maria Arendina van Waveren. Op 11 februari 1891 vertrok zij naar Hillegom. Ik vrees dat haar zusters hier wel enigszins bedenkelijk tegenaan gekeken hebben, maar door de bepalingen van het testament onterfde zij zichzelf, zodat de overblijvenden zich over de centen geen zorgen behoeften te maken. Welke gevolgen deze trouwerij voor de broodfabriek gehad heeft, is mij niet bekend, maar het bedrijf was kerngezond. Het Gemeenteverslag over 1891 (47) meldt dat Koole Nicola & Co., brood, roomboter- en kaasfabriek, 46 werknemers (allen mannen ouder dan 16 jaar) in dienst had en twee stoomketels (cilindervorm, met onderliggende vuurplaat, 6,5 m², 3,5 atmosfeer) en twee stoommachines van 8 PK bezat; de grote concurrent Leidsche Broodfabriek N.V.

had toen 45 werknemers, dus eentje minder. Het bedrijf werd later omgezet in N.V. De Vereeniging v/h Koole, Nicola & Co. onder directie van H. van Dorsten; het sloot zijn deuren pas ver na de Tweede Wereldoorlog.

Het (goede?) voorbeeld van Pieterella Cornelia deed volgen. Op 21 september 1893 vertrokken de twee nog ongehuwde zussen naar Brielle, waar Maria Charlotte, 56 jaar oud, kort daarna met Pieter Welman trouwde. Deze was koopman, geboren 22 oktober 1845 te Brielle (dus 47 jaar) en weduwnaar van Charlotte Hendrika Verdoorn, zodat hij met de tante van zijn overleden vrouw trouwde! Vanaf 15 augustus 1905 woonden zij weer te Leiden, waar op 18 april 1906 Wilhelmina Constantia ongehuwd overleed. P. Welman en M.C. Koole vertrokken op 25 april 1910 weer naar Brielle, en daarmee werd de relatie Koole-Leiden definitief verbroken, tevens het besluit van deze uiteenzetting vormend.

P.J.M. de Baar

NOTEN:

Alle hier aangehaalde archieven en bronnen bevinden zich bij het Gemeentearchief Leiden, later Regionaal Archief Leiden, thans Erfgoed Leiden en Omstreken, tenzij anders aangegeven, en kunnen digitaal aangevraagd worden; daartoe is ook het archiefnummer vermeld.

11. M. van Hoogstraten, *De molens van Zeeland* 2e druk blz. 49.

12. Stadsarchief 1816-1929 (archief 0516) inv.nr. 358, agenda ingekomen stukken 1854 nr. 531.

13. Stadsarchief a.v. inv. nr. 4618 nr. 2531.

14. Nieuw Notarieel Archief 1841-1915 (voortaan: NNA) (archief 0507A) inv.nr. 572, notaris D.N. Roskes 1855 akte 141

15. Stadsarchief a.v. inv.nr. 129, Notulen B. & W. 1857 fol. 9 en bijlagen 25-28.

16. idem inv. nr. 3930.

17. idem inv.nr. 147, bijlagen bij Raadsbesluit 4-10-1866.

18. NNA inv.nr. 121, notaris J.M.E. Dercksen.

19. NNA inv.nr. 128, notaris Dercksen.

20. Stadsarchief a.v. inv.nr. 152, notulen B. & W. 1868 II bijlage 234.

21. *Leidsch Jaarboekje* 1941 blz. 150.

22. NNA inv.nr. 654 akte 310, notaris A.J. Wijnstroom

23. zie noot 20.

24. NNA inv.nr. 493, notaris H. Obreen.

25. *De Leidsche Broodfabriek, hare oprichting, inrichting en werking* door D. Hartevelt, artikel in "Eigen Haard", ook als overdruk, p. 6.

26. NNA inv.nr. 293, notaris J.L. Klaverweyden.

27. NNA inv.nr. 450, notaris P. Muller.

28. NNA inv.nr. 294, notaris J.L. Klaverweyden.
29. NNA inv.nr. 450, notaris P. Muller.
30. Stadsarchief a.v. inv.nr. 174, notulen B. & W. 1879 II fol. 44v. en bijlage 226.
31. NNA inv.nr. 54, notaris J.A.F. Coebergh akte 4615.
32. idem akte 4767.
33. NNA inv.nr. 210, notaris W.F. Kaiser.
34. *Industrie Leiden Holland*, onder redactie van mr. Ph. de Ruyter de Wildt (Leiden, 1951) p. 92-93.
35. *Leidsch Dagblad* 25 april 1959.
36. NNA inv.nr. 56, notaris J.A.F. Coebergh akte 5236.
37. idem inv.nr. 57, akte 5271.
38. idem inv.nr. 61, akte 6243 dd. 28-1-1886.
39. idem inv.nr. 65, akte 7181.
40. idem inv.nr. 65, akte 7189.
41. "*Micromix*", *informatie over microcomputertechniek en zijn toepassingen in de praktijk*, nr. 11, febr. 1982, p. 7.
42. NNA inv.nr. 66, notaris J.A.F. Coebergh akte 7412.
43. idem akten 7451-7453.
44. idem akten 7405-7410.
45. *Verslagen Gemeenteraad* 1900 I.S. nr. 81 (LB 15172) en NNA inv.nr. 96, notaris J.A.F. Coebergh, akte dd. 30-4-1900.
46. *Verslagen Gemeenteraad* I.S. nr. 333.
47. *Gemeenteverslag* 1891 (LB 15226) bijlage 41 p. 52.